

ДИСБАЛАНСИ ТА МЕХАНІЗМИ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОГО ТУРИСТИЧНОГО РИНКУ В УМОВАХ АНЕКСІЇ ТА ТИМЧАСОВОЇ ОКУПАЦІЇ ЧАСТИНИ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Мігушенко Юліана Валеріївна,

кандидат економічних наук, старший науковий співробітник

Україна володіє необхідними унікальними ресурсами, які формують передумови для ефективного та масштабного розвитку туристичної сфери (вигідне географічне розташування, сприятливий клімат, різноманітний рельєф, унікальне поєднання природно-рекреаційних ресурсів і культурно-історичної спадщини, санаторно-курортна база, гостинність, відкритість країни). Проте в умовах анексії півострова Крим, воєнних дій і тимчасової окупації частини території України, економічної кризи та загалом недостатньої підтримки і стимулювання розвитку туризму в країні спостерігаються негативні явища в туристичній галузі. Ідеться про втрату третини туристично-рекреаційного потенціалу, неготовність інфраструктури низки приморських курортів до прийому та якісного обслуговування туристів, переорієнтованих на відпочинок із Криму, зменшення обсягів зовнішніх туристичних потоків, погіршення фінансово-економічного стану та показників обсягу діяльності підприємств вітчизняної туристичної галузі, занепад круїзного туризму та погіршення показників роботи авіаційної галузі. У цих умовах актуалізується необхідність пошуку й реалізації дійових механізмів розвитку туристичної галузі як у державі загалом, так і в регіонах зокрема. У статті розглянуто основні тенденції та дисбаланси розвитку туристичного ринку, запропоновані механізми та заходи розв'язання найбільш актуальних проблем у галузі.

Ключові слова: туристична галузь, туристичний ринок, анексія півострова Крим, тимчасова окупація, туристично-рекреаційний потенціал, природні ресурси.

Mihushchenko Yuliana

IMBALANCES AND MECHANISMS OF THE NATIONAL TOURISM MARKET IN TERMS OF ANNEXATION AND TEMPORARY OCCUPATION OF THE PART OF TERRITORY OF UKRAINE

Ukraine has the necessary and unique resources that form the prerequisites for effective and large-scale tourism development (favorable geographical location, favorable climate, and varied terrain, a unique combination of natural and recreational resources and historical and cultural heritage, health-resort facilities, hospitality, openness). However, in terms of the annexation of the Crimea peninsula, hostilities and temporary occupation of the territory of Ukraine, the economic crisis and the general lack of support and promotion of tourism in the country there are negative developments in the tourism sector, particularly in terms of the loss of a third of the tourism potential, unavailability of infrastructure a number of seaside resorts to welcome and quality service reoriented tourists on vacation in the Crimea, the decrease in tourist flows out of the country and in Ukraine, worsening financial and economic indicators of the status and activity of enterprises the domestic tourism industry, cruise tourism decline and deterioration of performance of the aviation industry. Under these conditions, actualized the need to find and implement effective mechanisms for tourism

development as a whole in the state and its regions. The article covers the key trends and imbalances in the tourism market, and proposed effective mechanisms and measures address the most pressing problems in the industry.

Keywords: tourism industry, tourism market, the annexation of the Crimean Peninsula, a temporary occupation, tourist and recreational potential, natural resources.

Постановка проблеми. В Україні туризм визнаний на найвищому рівні пріоритетною сферою економічної діяльності (стаття 6 Закону України «Про туризм» [1]). Регіони України володіють необхідними унікальними ресурсами, які формують передумови для активного й ефективного розвитку туристичної сфери: вигідне географічне розташування, сприятливий клімат, різноманітний рельєф, унікальне поєднання природно-рекреаційних ресурсів і культурно-історичної спадщини, санаторно-курортна база та її матеріально-технічне і технологічне забезпечення, гостинність, відкритість країни (відносно сприятливий візовий режим для іноземних туристів).

Проте в умовах проведення антитерористичної операції й тимчасової окупації окремих районів Донецької та Луганської областей, анексії великого туристичного регіону — півострова Крим, економічної кризи та недостатнього державного стимулювання розвитку туризму спостерігаються негативні явища, зокрема такі: втрата третини туристично-рекреаційного потенціалу; неготовність інфраструктури низки приморських курортів до прийому та якісного обслуговування туристів, переорієнтованих на відпочинок із Криму; зменшення обсягів туристичних потоків із України та в Україну; погіршення фінансово-економічного стану та показників обсягу діяльності підприємств вітчизняної туристичної галузі; занепад круїзного туризму; погіршення показників роботи авіаційної галузі.

Питанням стану розвитку туристичного сектору приморських регіонів України, основним його проблемам та закономірностям в умовах анексії Криму й тимчасової окупації частини території України присвячені дослідження О. Калашнікова, Ю. Мельник, А. Филипенко. Значний внесок у дослідження теоретичних, а особливо практичних аспектів розвитку туризму в Україні у складних кризових умовах зробив О. Лієв.

За цих умов актуалізується необхідність пошуку дійових механізмів розвитку туристичної галузі з урахуванням особливостей і конкурентних переваг регіонів України.

Мета статті — аналіз основних тенденцій і дисбалансів розвитку туристичного ринку та пошук дійових механізмів і заходів розв'язання актуальних проблем у галузі.

Виклад основного матеріалу. Окупація частини території України особливо негативно позначилася на функціонуванні туристичної галузі України, спричинивши негативні тенденції та дисбаланси, які в попередні роки не існували.

Однією з найбільших проблем є те, що Україна втратила третину національного туристично-рекреаційного потенціалу та активи в Криму. Так, унаслідок анексії півострова Крим наша країна була позбавлена величезної території з унікальними природно-кліматичними ресурсами, де розміщені 517 км пляжів, 26 родовищ лікувальних грязей, понад 100 джерел мінеральних вод, 154 об'єкти природно-заповідного фонду, зокрема 5 державних заповідників (Казантипський, Кримський, Опукський, Ялтинський, Карадазький) і національний природний парк «Чарівна гавань» (Чорноморський район), 29 заказників, понад 70 пам'яток природи, 160 печер. Значними є втрати культурної спадщини — це 11,5 тис. пам'яток історії, культури й архітектури, що відносяться до різних історичних епох, цивілізацій, етносів і релігій, з яких майже 150 історико-архітектурних об'єктів занесені до каталогів ЮНЕСКО [2, с. 207–208]. Утрачено найбільший серед регіонів України санаторно-курортний комплекс Криму, який налічував близько 600 санаторно-курортних та оздоровчих закладів, що обслуговували за рік до 6 млн осіб.

Не меншими є втрати багатого туристично-рекреаційного потенціалу тимчасово окупованої території Донецької області. На території Донецької області розташовано близько 24 тис. пам'яток історії, культури, археології. Площа природно-заповідного фонду області становить близько 80 тис. га, а кількість об'єктів — 110 одиниць. До складу природно-заповідного фонду області входять: відділення Українського степового природного заповідника; Національний природний парк «Святі Гори»; ботанічний сад НАН України; 6 регіональних ландшафтних парків; 51 заказник;

36 пам'яток природи; 13 заповідних урочищ [3]. Також важливими об'єктами, які формують туристично привабливий імідж регіону, однак тимчасово недоступні, є найбільше у Східній Європі підприємство з виготовлення ігристих вин класичним пляшковим способом у м. Бахмуті; маяк Ейфеля, збудований у 1836 р. на Білосарайській косі; соляні шахти Соледача поблизу Бахмута – одні з найчистіших родовищ солі у світі та найбільші у Європі; Святогірський історико-архітектурний заповідник на території Національного природного парку «Святі Гори» та ін.

За кількістю санаторно-курортних та оздоровчих закладів Донецька область у 2013 р. посідала 2 місце після АР Крим серед регіонів України (усього в Україні розташовано 2720 спеціалізованих закладів, в АР Крим – 490, у Донецькій області – 354), які через тимчасову окупацію нині недоступні для громадян України з інших регіонів.

В умовах зміни локації відпочинку значного сегмента туристів через анексію Кримського півострова гостро відчувається погіршення стану та якості інфраструктури приморських курортів Одеської, Миколаївської, Херсонської областей, що виявилися не готовими до прийняття зростаючого потоку туристів.

Одеська область має 180 км піщаних пляжів та найстаріший грязьовий курорт. Станом на кінець 2015 р. в Одесі нараховується 276 готелів з номерним фондом 7 тис. номерів на 16,5 тис. місць. У межах області функціонують 489 готелів із номерним фондом понад 12 тис. номерів на понад 28 тис. місць. Усього туристична інфраструктура області налічує 1292 закладів, з яких 803 – оздоровчо-рекреаційного призначення: санаторії, бази відпочинку, пансіонати, дитячі табори.

Незважаючи на досить розвинутий сегмент розміщення туристів, негативними аспектами, які гальмують розвиток туризму в області та безпосередньо в м. Одесі, є завищені ціни на недостатньо якісний сервіс, орієнтація закладів розміщення та громадського харчування на туристів із рівнем доходів вище середнього, погана транспортна доступність та стан дорожнього покриття, інколи відсутність централізованого водопостачання та каналізації.

Значний туристично-рекреаційний потенціал Херсонської області представлений морськими

пляжами, довжина яких перевищує 200 км; родовищами лікувальних грязей та ропи; унікальними соляними озерами; лікувально-термальними водами на Арабатській Стрілці; родовищами мінеральних вод. Поряд із цим на території області розташовані 79 об'єктів і територій природно-заповідного фонду; два з чотирьох існуючих в Україні біосферних заповідників – Чорноморський та «Асканія-Нова»; понад 5 тис. історико-культурних об'єктів.

В області у 2015 р. послуги туристам та відпочивальникам надавали близько 900 закладів відпочинку й оздоровлення із загальною місткістю ліжкового фонду понад 70 тис. місць. Кількість офіційно зареєстрованих засобів індивідуального розміщення приватного сектору в цей період становила 610 од., що на 45 % більше порівняно з 2013 р., коли їх було 419. У 2015–2016 рр. Херсонщину відвідало 2,7 та 3,5 млн туристів відповідно (що на 30 % більше, ніж у найкращі попередні туристичні сезони регіону). До проблем розвитку туризму у Херсонській області належать такі: погані дороги, транспортна віддаленість (порівняно з Одесою), низький рівень сервісу, слабо розвинена інфраструктура, несформований туристичний імідж.

Можемо вказати на ще одну негативну характеристику туристичної галузі, що спостерігалась упродовж 2014–2016 рр. у зв'язку з проведенням антитерористичної операції в окремих регіонах та тимчасовою окупацією частини території України. Це скорочення чисельності іноземних туристів, які прибувають з метою відпочинку в Україну, вдвічі. Так, у 2013 р. нашу країну відвідали 24,7 млн осіб, у 2014 р. – 12,7 млн осіб, у 2015 р. – лише 12,4 млн осіб [4].

Скоротилися й обсяги виїзних потоків українських громадян за кордон, у т. ч. через зниження купівельної спроможності населення, зумовлені інфляційними тенденціями та девальвацією гривні. У 2015 р. порівняно з 2013 р. спостерігалось скорочення чисельності громадян України, які виїжджали за кордон на 2,5 %. Країнами, які українські громадяни відвідували найчастіше впродовж останніх років, стабільно є Польща (9,5 млн осіб), Російська Федерація (4,1 млн осіб), Молдова (1,7 млн осіб), а також Угорщина, Білорусь, Словаччина, Румунія, Німеччина, Єгипет, Туреччина, ОАЕ [5].

Своєю чергою, скорочення обсягів іноземних туристів спричинило погіршення фінансово-

економічного стану та показників обсягу діяльності вітчизняної туристичної галузі, зокрема призвело до зменшення кількості туристів, яких обслуговували суб'єкти туристичної діяльності, кількості суб'єктів туристичної діяльності, доходів підприємств від туристичної діяльності, середньооблікової кількості штатних працівників туристичних підприємств (юридичних осіб – на 37 %, фізичних осіб-підприємців – на 48 %).

У 2014–2016 рр. істотно зменшилася кількість туристів, яких обслуговували суб'єкти туристичної діяльності України, зокрема на противагу 2013 р. цей показник становив 3,5 млн осіб, у 2014 р. – 2,4 млн осіб, у 2015 р. – зменшився до 2 млн осіб. У 2016 р. така негативна тенденція збереглася. Скорочення відбувається за рахунок як іноземних туристів (через питання безпеки), так і громадян України, які виїжджали за кордон (через девальвацію гривні, питання безпеки, очікування та зміну споживчих настроїв тощо). Починаючи з 2014 р., більше ніж на 50 % зменшилася кількість внутрішніх туристів [6, с. 214; 7, с. 10].

У 2012–2016 рр. спостерігається погіршення характеристик функціонування мережі суб'єктів туристичної діяльності. Кількість юридичних осіб і фізичних осіб-підприємців на початок 2016 р. порівняно з 2012 р. скоротилася на 40 % – із 5346 до 3182 од. За підсумками 2015 р. доход юридичних осіб від надання туристичних послуг зменшився порівняно з 2012 р. із 6360,1 млн грн до 4797,7 млн грн [6, с. 203; 7, с. 6, 18].

Кризові процеси в економіці та політиці спричинили погіршення споживчих настроїв громадян України – люди відмовляються від відпочинку, організованого туризму за кордон, довготривалих подорожей. Згідно з результатами всеукраїнського опитування громадської думки, яке проводить Київський міжнародний інститут соціології напередодні літнього сезону, станом на середину травня 2016 р. 63 % українців не планували відпочивати. Ця кількість зменшилася порівняно з 2015 р. на 5 в. п. Кількість тих, хто не має можливості поїхати відпочивати, складала в 2014 р. 17 %, у 2015 р. – 24 %, у 2016 р. – 25 %. Найбільша кількість тих, хто не планував літню відпустку в 2015–2016 рр., зафіксована в Західному регіоні (73 %). Найбільша кількість тих, хто планував відпочинок за кордоном у 2015 р., була сконцентрована у Центральному регіоні (3 %), у 2016 р. – у Західному регіоні (3 %) [8; 9].

Особливих масштабних збитків в умовах політичної та економічної нестабільності зазнав круїзний туризм в Україні внаслідок втрати більшої частини пасажирських портів, розміщених на території анексованого півострова Крим, та істотного зменшення заходів пасажирських лайнерів у порт м. Одеси (через питання безпеки пересування акваторією Чорного моря).

Загалом на узбережжях Чорного моря розташовані 16 круїзних портів, з яких на території України – шість: Одеса, Євпаторія, Ялта, Севастополь, Феодосія, Керч (не враховуючи портів басейну Азовського моря та гирла річки Дунай). Унаслідок анексії Криму Україна втратила п'ять пасажирських портів. До 2013 р. в Одеський порт за сезон заходило більше 150 лайнерів. У 2013 р. в акваторію цього порту було здійснено 148 заходів туристичних суден, у т. ч. 106 іноземних круїзних лайнерів. Загальний пасажирооборот склав 174,5 тис. осіб. Ситуація змінилася у 2014 р., коли в порт зайшло лише 28 лайнерів і 8123 пасажирів було охоплено обслуговуванням [10]. У 2015–2016 рр. круїзний сезон виявився абсолютно провальним для міста – у порт заходили лише 14 (серед них 4 – іноземні).

Упродовж 2013–2016 рр. відбулося значне скорочення основних показників роботи авіаційної галузі: не працювала частина вітчизняних аеропортів, утрачено два міжнародні аеропорти на анексованих та окупованих територіях (Сімферополь, Донецьк), багато авіаперевізників значно скоротили маршрутну мережу, низку напрямків було згорнуто, погіршилися показники роботи аеропортів.

За підсумками I півріччя 2016 р. кількість перевезених пасажирів була на 6 % меншою, ніж в аналогічному періоді 2012 р. (3259,7 тис. на противагу 3464,2 тис. пасажирів відповідно) [11]. Головний аеропорт країни «Бориспіль» за 2014 р. надав послуги 68 88,3 тис. пасажирів, що на 13 % менше, ніж за 2013 р. Пасажиропотоки через аеропорт «Київ» (Жуляни) скоротилися на 40,6 % (1092,4 тис. пас.), через аеропорти в містах Одеса – на 19,2 % (864 тис. пас.), Львів – на 16,5 % (585,2 тис. пас.), Дніпропетровськ – на 1,8 % (446,8 тис. пас.), Харків – на 27,7 % (437 тис. пас.). За підсумками 2015 р. пасажиропотоки через «Бориспіль» зросли порівняно з 2014 р. на 5,6 %. Пасажиропотоки через аеропорт «Київ» (Жуляни) скоротилися на 13,6 %. Також меншими вони були й у містах Дніпропетровську – на 22,5 %, Харкові – на 14 %, Львові – на 2,5 % [12].

У першому півріччі 2016 р. за підсумками звітного періоду обсяги пасажирських перевезень через аеропорт «Київ» (Жуляни) зменшилися на 8,4 %, у м. Дніпрі (до травня 2016 р. – м. Дніпропетровськ) – на 12,4 % [13].

Попри ускладнення військово-політичної та економічної ситуації в країні, проведення антитерористичної операції на сході України й тимчасову окупацію окремих районів Донецької та Луганської областей, анексію Російською Федерацією півострова Крим, негативні тенденції сучасного стану розвитку туристичної галузі України зумовлені такими основними чинниками:

1. Відсутність повноцінного самостійного органу з розвитку туризму та постійні структурні реорганізації й зміни його відомчої підпорядкованості, що призводять до невиконання міжнародних домовленостей із туристичного співробітництва та налагодження сприятливого візового режиму між Україною та іншими державами, відсутності цілісної послідовної державної політики розвитку туристичної галузі України.

2. Обмежені обсяги фінансування розвитку туристичної галузі, її промоційної та маркетингової підтримки, реалізації програмних і стратегічних документів у сфері туризму, що призвело до невиконання більшості цілей і завдань державної політики регулювання розвитку туристичної галузі держави, зменшення обсягів туристичних потоків і надходжень до державного та місцевих бюджетів. У 2014–2016 рр. із державного бюджету виділялося менше 1 млн грн, що покривало лише видатки на оплату праці кількох співробітників управління туризму у складі Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, водночас на статтю «Фінансова підтримка розвитку туризму» кошти не були передбачені.

3. Недостатність і незадовільний рівень системи нормативно-правового й інституціонального забезпечення та державного стратегічного планування розвитку галузі. Українське туристичне законодавство вже не відповідає сучасним вимогам європейського законодавства. В Україні залишилася не прийнятою Стратегія розвитку туризму на 2016–2020 рр., а також не розроблена Програма розвитку туризму відповідно до Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020», що схвалена Указом Президента України № 5 у 2015 р.

Висновки. Виходячи з окреслених проблем і негативних аспектів розвитку туристичної галузі

зі України, а також перешкод поступу галузі, особливо в умовах тимчасової окупації частини території України, необхідно реалізувати низку механізмів і дійових заходів, як-от:

■ *інституційно-правовий механізм*, спрямований на вдосконалення системи правового регламентування туристичної діяльності та створення сприятливого нормативно-правового поля для суб'єктів туристичної галузі. У його межах необхідно привести норми Закону України «Про туризм» у відповідність до директиви ЄС від 13.06.1990 р. № 90/314 «Про продаж турів із заздалегідь запланованим маршрутом та комплексом послуг». Закон повинен бути прикладним, а не декларативним, містити основні вимоги та механізми реалізації послуг туристичними підприємствами (підписання договору, страхування, фінансове гарантування, відшкодування понесених витрат, права та обов'язки сторін тощо), стимулювати розвиток пріоритетних для держави внутрішнього і в'їзного туризму, а також діяльність вітчизняних туроператорів, які займаються експортом туристичних послуг;

■ *організаційно-адміністративно механізм*, зорієнтований на покращення стратегічного планування й управління розвитком туризму. У межах цього механізму необхідно реалізувати такі заходи:

1. Для реалізації Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020», схваленої Указом Президента України, та Стратегії розвитку туризму до 2020 р. забезпечити її державне фінансування.

2. Активізувати виконання рекомендацій парламентських слухань «Розвиток туристичної індустрії як інструмент економічного розвитку та інвестиційної привабливості України» щодо основних складових ефективних змін та реформ у туристичній галузі України [14; 15].

3. Пришвидшити процес створення громадської організації «Національна туристична організація» з регіональними представництвами в найбільших туристичних регіонах України (Львівська, Одеська, Київська, Херсонська, Івано-Франківська області) для просування туристичних можливостей регіонів на національному та міжнародному туристичних ринках.

4. Лібералізувати Україною візовий режим для громадян країн, які є найбільшими генераторами туристів у світі (Китай), та громадян із

високорозвинених країн (Австралія, ОАЕ, Катар, Саудівська Аравія, Кувейт, Оман) шляхом спрощення бюрократичних процедур, зменшення вартості та скорочення тривалості отримання візи, збільшення терміну перебування іноземних громадян окремих країн в Україні. Це не лише збільшить потік іноземних туристів у країну, але й відкриє можливості для ведення бізнесу, навчання, лікування, дозволить використовувати спортивну базу та готельну інфраструктуру, у т. ч. підготовлену до Євро-2012.

5. Для відновлення й активізації круїзного туризму в Україні (в Одеській області) спростити процедуру митного та паспортного контролю (включаючи одержання віз іноземними громадянами на борті судна).

6. Розробити регіональні стратегії розвитку туристичної галузі з урахуванням розроблених загальнонаціональних документів і регіонального туристичного потенціалу.

7. Спрямувати зусилля на організаційну та фінансову підтримку підготовки, проходження й реалізації проектів у межах нової редакції Програми добросусідства Польща – Білорусь – Україна 2014–2020;

■ *фіскально-економічний механізм*, що передбачає оптимізацію системи оподаткування для підприємств рекреаційно-туристичного комплексу, надання податкових пільг під конкретні проекти, у т. ч. спрямовані на вирішення регіональних соціально-економічних проблем, інвестування в туристичну галузь (шляхом використання інструментів податкового регулювання, оптимізації оподаткування у рекреаційній діяльності, створення сприятливих фінансово-інвестиційних умов, надання податкових пільг.

У межах фіскально-економічного механізму необхідно реалізувати заходи:

1. Запровадження нульової ставки ПДВ на 5 років для внутрішнього туристичного та культурного продуктів; тимчасове зниження комунальних тарифів для підприємств готельного та

ресторанного бізнесу (зокрема, у сільських та гірських місцевостях, на депресивних територіях); цільове спрямування туристичного збору на підтримку й розвиток місцевого туризму та туристичної інфраструктури.

2. Для реалізації інфраструктурних проектів у сфері туризму та рекреації (будівництво готелів, санаторно-курортних закладів, бюветів, грязелікарень) необхідно розробити спеціальне законодавство та систему оподаткування для залучення інвестицій і налагодження ефективних форм державно-приватного партнерства у сфері освоєння природних ресурсів (джерела мінеральних вод, лікувальних грязей), реконструкції, збереження й реставрації культурних пам'яток; забезпечення умов збереження екології.

3. В Одеській області з метою відновлення й активізації круїзного туризму та створення комфортних умов для прийому іноземних туристів необхідно покращувати технічні й інфраструктурні можливості прийому й обслуговування круїзних суден, розвивати міську інфраструктуру (аеропорти, якісні дороги, місця для паркування екскурсійного автотранспорту), сприяти якійсь та безпечній організації берегового й екскурсійного обслуговування суден у портах заходу. Відтак для реалізації проектів, спрямованих на розвиток інфраструктури м. Одеси та Одеського порту, пасажирської інфраструктури, надавати податкові пільги для інвесторів;

■ *соціально-психологічний механізм*, заходи якого потрібно скерувати на проведення активних пропагандистських кампаній як для зовнішнього ринку, так і для внутрішніх споживачів туристичного продукту з метою формування іміджу України як держави, сприятливої для рекреації й туризму, підвищення соціального сприйняття туризму місцевим населенням, збереження традиційних для України звичаїв гостинності й доброзичливого ставлення до приїжджих. Основними складовими тут є розробка Національної маркетингової та рекламної стратегії України та програми її реалізації, здійснення інформаційно-довідкової діяльності на базі регіональних туристичних інформаційних центрів.

Список використаної літератури

1. Закон України «Про туризм» від 15.09.1995 № 324/95-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80>
2. Донбас і Крим: ціна повернення : монографія / за заг. ред. В.П. Горбуліна, О.С. Власюка, Е.М. Лібанової, О.М. Ляшенко. – К. : НІСД, 2015. – 474 с.

3. Снігова О. Оцінка рекреаційних можливостей старопромислового регіону як новий напрям сталого розвитку (приклад Донецької області) [Електронний ресурс] // Національний інститут стратегічних досліджень. – Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/monitor/desember08/16.htm>
4. Туристичні потоки (2000–2015). Економічна статистика. Економічна діяльність. Туризм [Електронний ресурс] // Держ. служба статистики України. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>
5. Виїзд громадян України за кордон за країнами, до яких вони виїжджали (2015 р.). Економічна статистика. Економічна діяльність. Туризм [Електронний ресурс] // Держ. служба статистики України. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>
6. Туристична діяльність в Україні у 2012 р. Стат. бюл. / відп. за вип. І.В. Калачова. – К. : Держ. служба статистики України, 2013. – 272 с.
7. Туристична діяльність в Україні у 2015 р. Стат. бюл. / відп. за вип. О.О. Карамзіна. – К. : Держ. служба статистики України, 2016. – 76 с.
8. Прес-реліз «Як планують відпочивати українці у 2015 році?» 09.06.2015 р. [Електронний ресурс] // Київ. міжнар. ін-т соціології. – Режим доступу : <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=525&page=1>
9. Прес-реліз «Як планують відпочивати українці у 2016 році?» 01.07.2016 р. [Електронний ресурс] // Київ. міжнар. ін-т соціології. – Режим доступу : <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=634&page=1>
10. Калашнікова О.Є., Мельник Ю.І., Филипенко А.О. Щодо підвищення конкурентоспроможності туристичного сектору приморських регіонів України [Електронний ресурс] : аналіт. записка // Національний інститут стратегічних досліджень. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/1623/>
11. Підсумки роботи авіаційної галузі України в першому півріччі 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://photo.port.odessa.ua/index.php/ua/pres-tsentrv/novini/galuz/9845-pidsumki-roboti-aviatsiynoyi-galuzi-ukrayini-v-pershomu-pivrichchi>.
12. Підсумки діяльності авіаційної галузі України за 2015 рік [Електронний ресурс] // Держ. авіаційна служба України. – Режим доступу : <http://www.avia.gov.ua/documents/diyalnist/p%D1%96dsumki%20d%D1%96jalnost%D1%96/25116.html>
13. Підсумки діяльності авіаційної галузі України за I півріччя 2016 року [Електронний ресурс] // Держ. авіаційна служба України. – Режим доступу : <http://www.avia.gov.ua/documents/diyalnist/p%D1%96dsumki%20d%D1%96jalnost%D1%96/25539.html>
14. Розвиток туристичної індустрії як інструмент економічного розвитку та інвестиційної привабливості України : парламентські слухання. 6 квіт. 2016 р., м. Київ [Електронний ресурс] // Інформаційне управління Апарату Верховної Ради України. – Режим доступу : http://rada.gov.ua/news/Novyny/Parlamentski_slukhannya/127696.html
15. Постанова Верховної Ради України «Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Розвиток туристичної індустрії як інструмент економічного розвитку та інвестиційної привабливості України» від 16 липня 2016 р. № 1460-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1460-19>

References

1. Zakon Ukrainy «Pro turyzm» vid 15.09.1995 № 324/95-VR [The Law of Ukraine “On the tourism” from 1995, September 15 № 324/95-VR]. (2015). zakon0.rada.gov.ua. Retrieved from <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80> [in Ukrainian].
2. Horbulin, V.P., Vlasiuk, O.S., Libanova, E.M., & Liashenko, O.M. (Ed.). (2015). *Donbas i Krym: tsina povnennia* [Donbas and Crimea: the price return]. Kyiv: NISD [in Ukrainian].
3. Snihova, O. (2008). Otsinka rekreatsiinykh mozhlyvostei staropromyslovoho rehionu yak novyi napriam staloho rozvytku (pryklad Donetskoi oblasti) [Evaluation of old industrial recreational opportunities of the region as a new direction for sustainable development (example of Donetsk region)]. *Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen – National Institute for Strategic Studies*. old.niss.gov.ua. Retrieved from <http://old.niss.gov.ua/monitor/desember08/16.htm> [in Ukrainian].
4. Turystychni potoky (2000–2015) [Tourist flow (2000–2015)]. *Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy – State Statistics Service of Ukraine*. (n.d.). [ukrstat.gov.ua](http://www.ukrstat.gov.ua). Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
5. Vyizd hromadian Ukrainy za kordon za krainamy, do yakykh vony vyizhdzhaly (2015 r.) [Check the citizens of Ukraine abroad by countries to which they went (2015)]. *Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy – State Statistics Service of Ukraine*. (n.d.). [ukrstat.gov.ua](http://www.ukrstat.gov.ua). Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
6. Kalachova, I.V. (Ed.). (2013). *Turystychna diialnist v Ukraini u 2012 r. Statystychnyi biuleten* [Tourist activities in Ukraine in 2012. Statistical Bulletin]. Kyiv: Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [in Ukrainian].
7. Karmazina, O.O. (Ed.). (2016). *Turystychna diialnist v Ukraini u 2015 r. Statystychnyi biuleten* [Tourist activities in Ukraine in 2015. Statistical Bulletin]. Kyiv: Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [in Ukrainian].

8. Pres-reliz «Yak planuiut vidpochyvaty ukraintsi u 2015 rotsi?» (2015). [Press release “As Ukrainian plan to rest in 2015?”]. *Kyivskyi mizhnarodnyi instytut sotsiologii – Kyiv International Institute of Sociology. kiis.com.ua*. Retrieved from <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=525&page=1> [in Ukrainian]
9. Pres-reliz «Yak planuiut vidpochyvaty ukraintsi u 2016 rotsi?» (2016). [Press release “As Ukrainian plan to rest in 2016?”]. *Kyivskyi mizhnarodnyi instytut sotsiologii – Kyiv International Institute of Sociology. kiis.com.ua*. Retrieved from <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=634&page=1> [in Ukrainian].
10. Kalashnikova, O.Ye., Melnyk, Yu.I., & Fylypenko, A.O. (2014). Shchodo pidvyshchennia konkurentospromozhnosti turystychnoho sektorupry morskyk hrehioniv Ukrainy : analitychna zapyska [To improve the competitiveness of the tourism sector of coastal regions of Ukraine. Policy Brief] *Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen – National Institute for Strategic Studies. niss.gov.ua*. Retrieved from <http://www.niss.gov.ua/articles/1623/> [in Ukrainian].
11. Pidsumky roboty aviatsiinoi haluzi Ukrainy v pershomu pivrichchi 2012 r. (2012). [Results of the aviation industry of Ukraine in the first half of 2012]. *photo.port.odessa.ua*. Retrieved from <http://photo.port.odessa.ua/index.php/ua/pres-tsentri/novini/galuz/9845-pidsumki-roboti-aviatsiynoyi-galuzi-ukrayini-v-pershomu-pivrichchi> [in Ukrainian].
12. Pidsumky diialnosti aviatsiinoi haluzi Ukrainy za 2015 rik. (2016). [Results of the aviation industry of Ukraine for 2015]. *Derzhavna aviatsiina sluzhba Ukrainy – Aviation Administration of Ukraine. avia.gov.ua*. Retrieved from <http://www.avia.gov.ua/documents/diyalnist/p%D1%96dsumki%20d%D1%96jalnost%D1%96/25116.html> [in Ukrainian].
13. Pidsumky diialnosti aviatsiinoi haluzi Ukrainy za I pivrichchia 2016 roku. (2016). [Results of the aviation industry in Ukraine for the first half of 2016]. *Derzhavna aviatsiina sluzhba Ukrainy – Aviation Administration of Ukraine. avia.gov.ua*. Retrieved from <http://www.avia.gov.ua/documents/diyalnist/p%D1%96dsumki%20d%D1%96jalnost%D1%96/25539.html> [in Ukrainian].
14. Rozvytok turystychnoi industrii yak instrument ekonomichnoho rozvytku ta investytsiinoi pryvablyvosti Ukrainy. Parlamentski slukhannia, 6 kvitnia 2016 r., m. Kyiv. [Development of tourism as economic development and investment attractiveness of Ukraine. Parliamentary Hearings from 2016, 6 Apr., Kyiv city]. *Informatsiine upravlinnia Aparatu Verkhovnoi Rady Ukrainy – Information Department of the Parliament of Ukraine. (n.d.). rada.gov.ua*. Retrieved from http://rada.gov.ua/news/Novyny/Parlamentski_slukhannya/127696.html [in Ukrainian].
15. Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 16 lypnia 2016 r. № 1460-VIII «Pro Rekomendatsii parlamentskykh slukhan na temu: «Rozvytok turystychnoi industrii yak instrument ekonomichnoho rozvytku ta investytsiinoi pryvablyvosti Ukrainy» [Resolution of Parliament of Ukraine “On recommendations of parliamentary hearings on the topic “Development of tourism as economic development and investment attractiveness of Ukraine”. 2016, July 16 # 1460-VIII]. *Verkhovna Rada Ukrainy – Parliament of Ukraine. (n.d.). zakon3.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1460-19> [in Ukrainian].